

Шидловський П.С., Лизун О.М.

Ландшафтні зміни в Київському Подніпров'ї на межі плейстоцену – голоцену: археологічні свідчення

Одне з найбільш важливих питань у вивченні взаємодії природи і суспільства в первісну добу є визначення характеру змін, що відбулися під час переходу від пізнього плейстоцену до голоцену. Виявлення безперервності або переривчастості процесів в перехідні періоди можливе із залученням даних декількох суміжних дисциплін, в даному випадку - первісної археології та палеогеографії. Картографування пам'яток первісності дає можливість датувати геологічні події археологічними методами та з'ясувати характер поширення тих чи інших культурних явищ в залежності від зміни ландшафтної ситуації. Безумовно, що катастрофічні події кінця плейстоцену – початку голоцену досить яскраво відобразились на характері господарства і культури населення, яке знаходилося в динамічній рівновазі з природним оточенням, адже колективи мисливців-збирачів являлись органічним компонентом давньої екосистеми. Картографічний метод дозволяє простежити географічні рубежі поширення людських груп та ставити питання про взаємозв'язки між різними локальними варіантами археологічних спільностей.

Геологічні дані стверджують про наявність в пізньому плейстоцені сильного водотоку Пра-Дніпра, який живився від краю скандинавського льодовика розташованого на півночі Прибалтики. Через північні допливи і долину Замглай (Чернігівська область), частково через Десну, він ніс свої води широко розвиненою долиною Трубежу, виклинувався в русло сучасного Супою і сформував широку долину на південь від Канівських дислокацій на Правобережжі, в місці злиття Росі та Росави і гирла Тясмину. Наявність значних за розміром палеорусел в долинах лівобережних річок свідчить про масштабність водотоку в кінці плейстоцену, який в рази перевищував сучасні норми витрат води (Пазинич, 2004, с. 119-122; 2012, с. 15-19).

Палеонтологічні та археозоологічні дані свідчать, що територія Середнього Подніпров'я належала до мамонтової зони, в якій мамонт грав роль основного компонента в комплексі трав'янистих ссавців і був основним об'єктом полювання палеолітичних колективів (Долуханов,

Пашкевич, 1977; Гладких, 1977). Досить цікавим виявляється розподіл знахідок кісток мамонта за топографічними рівнями долини Середнього Дніпра. Їхні рештки виявлено як в заплавах та балкових алювіальних відкладах (Погреби, о-в Великий, Гамарня, Канівська ГЕС), на перших надзаплавних супіщаних та лесових терасах (Караваєві Дачі ?, Журавка ?, Нетеребки), так і на високих мисах та плакорах (Копачів, Кулябівка, Семенівка І). Таке поширення мамонтових решток в межах річкових долин Стугни, Росі, Десни, Трубежу, Супою, Удаю свідчить про перебування цих тварин на різних висотних рівнях в залежності від сезону, а значна їхня кількість на низьких топографічних рівнях свідчить про наявність небезпечних факторів саме в заплавах ділянках річкових долин, що призводили до їхньої загибелі (Шидловський, 2005). Пізньопалеолітичні стоянки нерідко розташовані поруч природних скупчень мамонтових кісток. Крім відомих таких скупчень кісток поблизу стоянок Бужанка ІІ, Караваєві дачі, Журавка та ін., в останні роки, нижній шар Кирилівської стоянки інтерпретується в якості такого «мамонтового кладовища», яке регулярно відвідувалось мешканцями стоянки верхнього шару (Shydlovskiy, Stupak, 2015, с. 30-32).

Пізньопалеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я можливо поділити на два культурно-хронологічних етапи: граветський (27-19 тис. рр. В.Р.) та епіграветський (18-14 тис. рр. В.Р.). Для граветського часу впадає у вічі наявність двох географічно відокремлених регіонів: Волинська плита та Київське плато (Збитенка, Липа І, VI, Радомишль, Караваєві Дачі, Кирилівська) та Середнє Подесення (Клюси, Пушкарі І, Новгород-Сіверська стоянка). Між цими двома археологічними регіонами виявлено лише один пункт з матеріалом граветського вигляду – Карпилівка-Радовниця на Десні, навпроти Остра, серед виробів якого наявні чотири граветських вістря (Жаров, Жарова, Ступак, 2012).

Більш яскравою картина стає при з'ясуванні географічного розташування епіграветських стоянок. На правобережжі Середнього

Подніпров'я стоянки розташовуються переважно по берегах допливів Дніпра: Норинь (Шоломки I, Збраньки, Довгиничі) (Нужний, 1998), Жерів (Великий Дивлин А-Е) (Шидловський, Хоптинець, 2010), Ірпінь (Суцанка), Унава (Фастів), Стугна (Велика Бугаївка), Рось (Олександрія, Межиріч) (Шидловський, Прядко, 2011, с. 83-84; Лизун, 2011) (Рис. 1).

На лівобережжі пізньопалеолітичні стоянки прив'язані до найвищої (п'ятої за М.В. Веклічем) лесової тераси Дніпра, що має відмітки більше 120 м над рівнем моря. В межиріччі Дніпра та Трубежу ця лесова тераса не простежується, натомість вона яскраво виражена на лівому березі Трубіжу, де, навпроти впадіння Недри поблизу найвищої точки в радіусі 30-40 км, розташовані три Семенівські стоянки (Нужний, Ступак, Шидловський, 2000). Нижче за течією ця тераса робить вигин в бік долини Супою, навпроти якого, на лівому березі річки, розміщуються стоянка Добраничівка та нові місцезнаходження в районі с. Безпальчого Драбівського району Черкаської обл. – Шлях I та Паламарі I. З нашої точки зору, протяжність цієї тераси з Подесення, через Трубіж – до Супою, фіксує корінний лівий берег Пра-Дніпра, на якому і розташовувались первісні стійбища (Рис. 2).

Таким чином, пізньопалеолітичні стоянки Київського Подніпров'я розміщуються досить щільно в даному регіоні, за винятком великих площ, утворених річками Трубіж, Дніпро та нижньої течії Десни. Це може вказувати на непридатність для проживання територій між Дніпром і Трубежем в пізньому плейстоцені, або на руйнування ділянок цього регіону природними чинникам.

Цікавим фактом є те, що найпівденніші стоянки Середнього Подесення (Коропський р-н) за своїми технологічними рисами пов'язані з більш південними регіонами. Так, стоянка Бужанка II (верхній шар), що датується 14350 ± 60 , має багато спільних рис з межирічською індустрією епігравету (Межиріч, Добраничівка, Гінці, Семенівка I-III), в той час як Оболоння (20730 ± 120) – з епіоріньяцькою (Ступак, 2009; Ступак, Хлопачев, Грибченко та ін., 2014), пам'ятки якої відомі на р. Гірський Тікич (Гордашівка) та, можливо, на Супої (Шлях I) (Рис. 3). Яскравим свідченням зв'язків між епіграветськими групами Подніпров'я та Подесення є поширення морських та лиманних мушель з басейну Чорного моря на стоянках Подніпров'я. Підвіски з мушель поширені на пам'ятках межирічської традиції (Межиріч, Семенівка II-III), на Мізинській стоянці та Юдіново. Єдина модель поведінки проявляється в схожій структурі житлово-господарського планування та архітектури (Межиріч, Добраничівка, Гінці, Мізин, Юдіново).

Таке просторове поширення різних явищ матеріальної культури пізнього палеоліту

(технологічні особливості виготовлення знарядь, житлобудування, прикраси) дає можливість стверджувати про наявність «коридору» між середньодніпровськими пам'ятками та пам'ятками Подесення по високій лівобережній терасі Пра-Дніпра.

Верхня межа культури мисливців на монета падає на 13000 років В.Р. що, традиційно пов'язується зі зникненням основного об'єкту полювання. Однак сучасні матеріали з території Полісся свідчать про існування мамонтових стад в цих регіонах протягом всього фінального палеоліту: наявність мамонтової фауни засвідчено на стоянках Бугорок (11500-11700 В.Р.), Велика Бугаївка та Березно 6 (11000-10500 В.Р.) (Залізник, 2005, с. 162; Хлопачев, 2014, с. 88-89). Скоріш за все, мамонт доживає до кінця плейстоцену, хоча і значно скорочує ареал свого поширення з причини різних ландшафтних змін.

Різка зменшення стоянок на території Київського Подніпров'я в фінальному палеоліті фіксується наявністю всього трьох пам'яток з характерними низькими трапеціями і вістрями типу Федермессер (Великий Дивлин Е, Велика Бугаївка та Журавка), датованих в рамках 12–11000 В.Р.

Хоч традиційно вважається, що стоянки з ранніми геометричними мікролітами характерні для південних степових регіонів, останніми роками географія пам'яток з такими рисами розширилась в зв'язку з відкриттям та дослідженням нових пам'яток на території Києво-Житомирського Полісся – Велика Бугаївка (Рис. 4: 1-2) та Великий Дивлин Е (Рис. 4: 3-13) (Nuzhnyy, 2008, с. 130; Шидловський, Хоптинець, 2010; Переверзєв, Хоптинець, Сорокун, 2015).

Крім наявності низьких трапецій, ці комплекси близькі і за особливостями обробки сировини – в обох колекціях індекс пластинчастості складає близько 30%, в обох випадках фіксується переважно повздовжнє зняття призматичних напівфабрикатів без фасетування площадок нуклеусів. Також впадає у вічі високий відсоток виробів з вторинною обробкою. Але значна відмінність між пам'ятками простежується у відсотковому відношенні основних виробів з вторинною обробкою. Якщо у Великій Бугаївці переважають стамески, то у Великому Дивліні Е вони практично не представлені. Подібна варіативність у крем'яних комплексах пов'язується дослідниками з різною господарською специфікою стоянок. Так, Велику Бугаївку автор дослідження відносить до короткочасних стоянок теплого періоду року (Нужний, 2001, с. 25), в той час як Великий Дивлин Е інтерпретований в якості зимової стоянки (Хоптинець, Шидловський, 2011, с. 30-31).

За характерними особливостями крем'яного інвентарю можна стверджувати про віднесення пам'яток до заключного – фінального етапу в

рамках палеоліту. Так, низькі трапеції «осокорівського» типу представлені на низці пам'яток, що датуються середнім Дріасом - Аллерьодом в межах 13-11 тис. років тому (Дворянинов, 1978; Манько, 2009, с. 157-163). Традиційно, низькі трапеції з ретушованою верхньою основою вважаються культуровизначальною ознакою осокорівської культури (Залізняка, 1994, с. 234-235; Оленковський, 1996, с. 75-81), хоча з збережених чотирьох екземплярів, що походять безпосередньо з стоянки Осокорівка в Надпоріжжі (шар 3 В), жодна не відповідає вказаним параметрам (Рис. 4: 31-34).

З іншого боку, такий тип трапецій має цікаві аналогії серед вістрів фінальнопалеолітичних стоянок Північної Європи. Так, в матеріалах культур Крезвел (навіс Гранді, печера Гауг) та Федермесер (Будель II, Друнен, Катажинув) наявні вістря типу «Чеддар», що майже не відрізняються від означених «осокорівських» трапецій – сформовані скісною тронкацією обох кінців та ретушуванням короткого краю пластини. Час існування цих археологічних спільностей також припадає на фінальний палеоліт – в межах 13–11 тис. років тому (Кольцов, Жилин, 2008, с. 28-178). Слід відмітити, що на всіх пам'ятках де зустрінуті такі мікроліти, іншою категорією мікроінвентарю виступають різноманітні граве-тоїдні вістря, в тому числі і типу «федермесер» (Залізняка, 2005, с. 38-41; Нужний, 2008, с. 38-41; Переверзев, Хоптинець, Сорокун, 2015, с. 140). Вістря типу «федермесер» характерні для комплексу стоянки Журавка, серед мікроінвентарю якої Д.Ю. Нужний вбачає вироби подібні до трапецій осокорівського типу (Нужний, 2015, с. 349-351) (Рис. 4: 14-30).

На жаль, переважна більшість пам'яток фінального епігравету Подніпров'я не датована радіовуглецевим методом, однак їхню хронологічну позицію можливо з'ясувати виходячи з топографічного та стратиграфічного розташування стоянок. Так, дослідниками відмічалось розташування фінальнопалеолітичних пунктів на низьких заплавах рівнях, в алювіальних пісках. Стоянка Журавка – один з прикладів розташування культурного шару в давній заплаві р. Удай. Подібні стратиграфічні умови характерні і для інших пам'яток з низькою топографією, крем'яний комплекс яких має фінальнопалеолітичні риси – Вел. Дивлина Е, Д (Рис. 5) та Сущанки I (Шидловський, Прядко, 2011, с. 80-81; Шидловський, Лизун, 2012). Опанування заплавах територій стало можливим лише після різкого зниження рівня води при відступі континентального льодовика та початку процесів дюноутворення.

З нашої точки зору, поява трапецій такого типу в різних культурних спільностях на різних територіях (крезвел, федермесер, пізньомолодівська, осокорівська, шан-кобинська) в кон-

кретний проміжок часу – 13-11 тис. років тому – є свідченням реакції епіграветської та пізньомадленської традицій на зміну ландшафтно-географічної ситуації в цей час. Адже фінально-палеолітичні комплекси з такими трапеціями цілком вкладаються у технологічне визначення епігравету.

Незважаючи на активне заселення суміжних територій Середнього Подніпров'я та Подесення носіями фінальноплейстоценових – ранньоголоценових культур (красносільською, свідерською, пісочнорівською та зимівниківською), територія Київського Подніпров'я залишається «чистою» в археологічному плані – спостерігається практично повна відсутність археологічних об'єктів, датованих в межах 11 – 9,5 тис. рр. В.Р.

Поступове заселення територій Київського Подніпров'я було можливим тільки після формування сучасної долини Дніпра, утвореної проривом Поліського озера, яке було розташоване в сучасному басейні Прип'яті в кінці плейстоцену та остаточним формуванням сучасної гідромережі. За думкою Л. Залізняка, цей прорив відбувся в Алерьоді, приблизно 12-11 тис. рр. тому (Пазинич, 2004, с. 34-52; Залізняка, 2009, с. 28).

Разом з відступом льодовика в фінальному плейстоцені, значно менше води стало потрапляти в дніпровський басейн, що призвело до формування сучасного річкового русла в межах широкої долини, що підмиває край Київського плато та широкий, заболочений внаслідок неодноразових скидів води, лівий берег. Дослідникам вдалось з'ясувати етапи зміни водності дніпровських допливів використовуючи радіовуглецевий метод для палеорусел Сейму та Свапи. Проведений аналіз показує, що максимальні витрати води характерні для часу від 16-17 тис. рр. тому і до початку голоцену; річковий режим палеорусел починає перетворюватись на озерний близько 14 тис. рр. тому (накопичення старичних глин), а озерний змінюється на болотяний (початок торфонакопичення) не пізніше 9 тис. рр. тому. Починаючи з 9,5-9,8 тис. рр. тому з'являються стариці сучасного типу, які за своїми параметрами в 5-10 разів менші за плейстоценові палеорусла. При цьому відсутня форма русла проміжного розміру, що свідчить про те, що зменшення стоку було різким і швидким (Чалов, Завадский, Панин, 2004, с. 287-297).

Зміна режиму водотоку через відступ скандинавського льодовика призвела до вивільнення великих мас алювіальних пісків і утворення заплавах формацій, які стали придатними для опанування населенням доби мезоліту-неоліту. Заселення території між Дніпром і Трубежем стало можливим лише на межі пребореалу та бореалу, доказом чого є наявність мезолітичних стоянок Загай в гирлі Трубежу (зимівників-

ська, 10100-9300 В.Р.) та Вигурівщина в гирлі Десни (кудлаївська, 9500-8300 В.Р.), що генетично пов'язані з різними географічними регіонами Східної Європи (Залізник, 2009, с. 58-124).

Мезоліт Київського Подніпров'я представлений переважно кудлаївською культурою, пам'ятки якої поширюються в Поліському Подніпров'ї на досить значній території, що охоплює Подесення (Кудлаївка, Чернігів, Вигурівщина), Київське лівобережжя (Коржі, Селище) та Києво-Житомирське Полісся (Білосорока, Таценки) (Залізник, 1984, с. 90-92; 2009, с. 97). Наконечники стріл на пластинах поширені переважно в інвентарі північних пам'яток кудлаївської культури, в тому числі і в Кудлаївці, в той час як на пам'ятках півдня Київського Подніпров'я (Вигурівщина, Таценки, Селище, Коржі) такий тип вістер не отримав значного поширення, що дало можливість виділення двох варіантів культури – північного – типу Кудлаївка та південного – типу Таценки. Поява наконечників на пластинах в північних регіонах пов'язується контактуванням з носіями постсвідерських традицій території Верхнього Подніпров'я (Залізник, 1984, с. 93).

Л. Залізник в низці праць висловлює думку про генетичний зв'язок кудлаївської культури з епіграветським підґрунтям (Залізник, 1976; 1984, с. 96-97; 2009, с. 98). З іншого боку, дослідник пов'язує пам'ятки цієї спільності з областю ранньомезолітичних культур Дювенсі Північної Європи, генезу яких вбачають в культурі Федермессер з характерним набором мікролітичних вістер, а саме з коморницькою культурою Польської низини, та вказує на значний хронологічний розрив між останніми епіграветськими пам'ятками та кудлаївськими комплексами.

Якщо стоянки мезоліту представлені декількома пунктами з досить бідним інвентарем, остаточне заселення ландшафтів Дніпровського Лівобережжя відбувається в наступну, неолітичну добу. Тут ми спостерігаємо «вибух» у поширенні пам'яток Дніпро-донецької спільності з різними етапами розвитку. Процес неолітизації Середнього Подніпров'я відбувався через територію Південного Полісся, свідченням чого є ранні комплекси Лазарівки та Крушників з кукрецькою крем'яною індустрією та буго-дністровською керамікою. Кукрецька традиція в Середньому Подніпров'ї пов'язується з найдавнішими комплексами дніпро-донецької спільності. Яскравий кукрецький інвентар та керамічні комплекси походять з таких пам'яток як Лазарівка, Ходосівка-Заплава та Рославське – перший етап киево-черкаської культури, що датується за С14 в межах 6900 – 6700 ВР (Залізник, 2005, с. 150; Гаскевич, 2007).

Неолітичні місцезнаходження на Лівобережжі Дніпра мають «кущове» розташування, завдяки розміщенням груп пам'яток на дюнних масивах в річкових заплавах. Одна з таких кон-

центрацій – навпроти гирла Прип'яті, в межах річки Дніпра та Десни: Пустинка 5 (Мнево-Ліс), Новосілки на Дніпрі, Ошитки тощо. Інша концентрація пов'язана з гирловою частиною Десни: Зазим'є-Станки I-III, Зазим'є-Осинки, Погреби-Келійки, Погреби-Мусієва Долина, Погреби-Лан, Вигурівщина, Троєщина, Микільська Слобідка I-IV тощо. Третє скупчення стоянок можливо спостерігати на південь за течією Дніпра – Проців, Вишеньки (Сорокун, Шидловський, 2013). Однією з причин високої концентрації неолітичних пам'яток в деснянському пониззі було використання заплавної ресурсів давнім населенням. Широка долина, особливо в гирловій частині Десни з значними дюнними масивами являлась ідеальною екологічною нішею для ведення мисливсько-рибальського господарства та випасу худоби (Шидловський, Лисенко, Кириленко, Сорокун, 2016, 51-94).

На нашу думку, територіальне поширення стоянок кам'яного віку додатково підтверджує факт значних природних змін катастрофічного характеру в кінці плейстоценової – на початку голоценової епох. Наймасштабнішого впливу на зміну ландшафтної ситуації в Подніпров'ї справив прорив Поліського озера, що утворилось внаслідок танення останнього льодовика. В результаті, долина Пра-Дніпра змістилась на захід і зайняла сучасне положення, впритул наблизившись до Київського плато та Канівських дислокацій. Різке зменшення водотоку внаслідок відступу льодовика за межі континентальної Європи, вплинуло на характер меандрування річок, що спричинило вивільнення значних піщаних масивів, формування дюн та піщаних терас, що стали привабливими місцями для мисливсько-рибальських, а пізніше скотарсько-землеробських колективів. Разом з зникненням мамонтового фауністичного комплексу відбуваються трансформації в матеріальній культурі мисливських колективів. В середовищі пізніших епіграветських комплексів поширюються нові методи полювання, що знаходить свій вираз у появі комплексів з «ранніми геометричними мікролітами». Незначна кількість пам'яток з такими рисами, а також повна відсутність стоянок Дріасу III – Пребореалу, свідчать про демографічну кризу, що відчуває населення в перехідний момент. Активне заселення Київського Подніпров'я відбувається досить поступово протягом мезоліту – неоліту і було пов'язане з формуванням сучасної долини Дніпра. Таким чином, кореляція даних археології та палеогеографії дає можливість відтворення певних демографічних процесів в давнину та поточнити вік геологічних подій.

Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф77/38811.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаскевич Д.Л.** Мезолітичні та неолітичні знахідки з поселення Ходосівка-Заплава // Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали та дослідження, Вип. 1. Поселення між Ходосівкою та Лісниками. – К.: Вид-во Стило, 2007. – С. 109-117.
- Гладких М.И.** К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – М.: Наука, 1977. – с. 112-116.
- Дворянинов С.А.** О типах древнейших трапециевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 32-35.
- Долуханов П.М., Пашкевич Г.А.** Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. – М.: Наука, 1977. – С. 137-140.
- Жаров Г.В., Жарова Т.М., Ступак Д.В.** Нові палеолітичні пам'ятки на Чернігівщині // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012. – С. 32.
- Залізник Л.Л.** Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлаївка // Археологія. – № 20. – 1976. – С. 60-66.
- Залізник Л.Л.** Мезоліт Юго-Восточного Полесья. – К.: Наукова думка, 1984. – 120 с.
- Залізник Л.Л.** Фінальний палеоліт Лівобережної України // Археологический альманах. – №3. – Донецьк, 1994. – С. 231-244.
- Залізник Л.Л.** Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. – К.: Шлях, 2005. – 184 с.
- Залізник Л.Л.** Мезоліт заходу Східної Європи. Кам'яна Доба України, №12. – К.: Шлях, 2009. – 280 с.
- Кольцов Л.В., Жилин М.Г.** Финальный палеолит лесной зоны Европы (культурное своеобразие и адаптация). – М., 2008. – 313 с.
- Лизун О.М.** Картографія епіграветських пам'яток Житомирського Полісся // Археологія: спадок віків. Мат-ли Міжнар. Наук. конф. – К., 2011. – С. 46-51.
- Манько В.А.** Проблемы финального палеолита юга Украины // С.Н. Бибииков и первобытная археология. – Спб.: ИИМК РАН, 2009. – С. 151-164.
- Нужний Д.Ю.** Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – Вип. 2. – К.: НДІ ПОД, 1998. – С. 72-90.
- Нужний Д.Ю.** Пізньопалеолітичні пам'ятки південної Київщини та їх сезонна і господарча специфіка // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони / Науково-інформаційний бюлетень Прес-музей, №10-11. – Фастів, 2001. – С. 20-29.
- Нужний Д.Ю.** Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Удосконалення зброї первісних мисливців. – К.: КНТ, 2008. – 308 с.
- Нужний Д.Ю.** Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність і періодизація). – К.: ФОП Філюк О., 2015. – 478 с.
- Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С.** Верхньопалеолітична стоянка Семенівка 3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури // Археологічний альманах, №9. – Донецьк, 2000. – С. 123-136.
- Оленковський М.П.** Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті Південної України. – Археологія. – №3. – 1996. – С. 74-85.
- Пазинич В.Г.** Подніпров'я в перигляціалі. Ч. 1. Зміни річкових систем. Супутник Київського географічного альманаху, Вип. 2. – К., 2004. – 156 с.
- Пазинич В.Г.** TOP-5 геоморфологічних та палеогеографічних проблем України. – К.: Вік Принт, 2012. – 114 с.
- Переверзев С.В., Хоптинець І.М., Сорокун А.А.** Стоянка Великий Дивлин 1 (скупчення Е) на Житомирщині // Кам'яна доба України: Збірка наук. статей. – Вип. 16. – К.: В-ць О. Філюк, 2015. – С. 126-143.
- Сорокун А.А., Шидловський П.С.** Исследования неолита Нижнего Подесенья // Археологические исследования в еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Международный научный ежегодник. – Гомель: ГГУ им. Скорины, 2013. – С. 188-195.
- Ступак Д.В.** Кам'яні комплекси верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2: використання сировини // Археологічний альманах, №9. – Донецьк, 2009. – С. 219-230.
- Ступак Д.В., Хлопачев Г.А., Грибченко Ю.М., Комар М.С.** Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння // Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я. Археологічний альманах, №31. – К.: Вид-ць О. Філюк, 2014. – С. 9-30.
- Хлопачев Г.А.** Абсолютный и относительный возраст стоянки Бугорок: естественно-научные и археологические данные // Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я. – Археологічний альманах, №31. – К.: В-ць О. Філюк, 2014. – С. 81-98.
- Хоптинець І., Шидловський П.** Розкопки пізньопалеолітичної стоянки Великий Дивлин I (скупчення Е) // Археологія: спадок віків: Мат-ли Міжнар. Наук. конф. – К., 2011. – С. 28-34.
- Чалов Р.С., Завадский А.С., Панин А.В.** Речные излуцины. – М.: МГУ, 2004. – 371 с.
- Шидловський П.С.** «Мамонтові міграції» та сезонна адаптація населення Середнього Подніпров'я в добу верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С.73-77.
- Шидловський П., Лизун О.** Стоянка Великий Дивлин «Д» у контексті палеоліту Північної Житомирщини // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т.9. – С. 168-181.
- Шидловський П.С., Лисенко С.Д., Кириленко О.С., Сорокун А.А., Пічкур Є.В.** Первісна археологія Нижнього Подесення. – К., 2016.

- Шидловський П.С., Прядко Д.Ю.** Пізній палеоліт правобережжя Київського Подніпров'я // Археологія і давня історія України, №6. – К.: ІА НАН України, 2011. – С. 68-85.
- Шидловський П.С., Хоптинець І.М.** Пізньопалеолітичний комплекс Великий Дивлин на півночі Житомирщини // Кам'яна доба України: Збірник наук. статей. – Вип. 13. – К.: Шлях, 2010. – С. 179-198.
- Nuzhnyy D.** The Epigravettian variability of the Middle Dnieper River basin // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Мат-ли наук. конф. – К.: Крвін Пресс, 2008. – С. 96-134.
- Shydlovskiy P., Stupak D.** The research of flint implements on Kyrylivska site // Наукові студії: Збірник наукових праць. – Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. – Жешів; Львів-Винники : Априорі, 2015. – С. 21-32.

Шидловський П.С., Лизун О.М.

Ландшафтні зміни в Київському Подніпров'ї на межі плейстоцену – голоцену: археологічні свідчення

Одне з найбільш важливих питань у вивченні стародавніх екологічних систем є визначення характеру змін, що відбулися під час переходу від пізнього плейстоцену до голоцену. Палеоекологічні дослідження передбачають вивчення взаємодії між трьома типами середовищ - фізичного, біотичного і соціального в різних хронологічних епохах. Виявлення безперервності або переривчастості в перехідні періоди можливе із залученням даних декількох суміжних дисциплін, в цьому випадку - первісної археології та палеогеографії.

Геологічні дані стверджують про наявність в пізньому плейстоцені сильного водотоку Пра-Дніпра, що живився від краю скандинавського льодовика, через північні допливи і долину Замглай (Чернігівська область), частково через Десну, ніс свої води широко розвиненою долиною Трубежу, сформував широку долину на південь від Канівських дислокацій, в місці злиття Росі та Росави і гирла Тясмину (Pazunuch, 2004; 2012).

Палеонтологічні та археозоологічні дані стверджують, що територія Середнього Подніпров'я належить мамонтової зони, в якій мамонт грав роль основного компонента в комплексі трав'янистих ссавців і був головним об'єктом полювання палеолітичних колективів. Стоянки з переважанням решток мамонта в культурному шарі, розташовані досить щільно в даному регіоні, за винятком великих площ, утворених долинами Трубежу, Дніпра і Десни. Більшість з цих стоянок належать гравецькій – 27-19 тисяч років BP та епігравецькій – 18-12 тисяч років BP культурним традиціям. Деякі з них розташовані практично по периметру означеного регіону - на корінному березі Київського плато і високих терасах Десни, Трубежу та Супою. Це може вказувати на непридатність для проживання на територіях між Дніпром і Трубежем в пізньому плейстоцені, або на руйнування ділянок цього регіону природними чинникам.

Верхня межа культури мисливців на мамонта падає на 13000 років BP що, насамперед, пов'язано зі зникненням основного об'єкту полювання. Різке зменшення стоянок на території Київського Подніпров'я в фінальному палеоліті фіксується наявністю всього трьох пам'яток з характерними низькими трапеціями і вістрями типу Федермессер (Великий Дивлин Е, Велика Бугаївка та Журівка) традиційно датованих в рамках 12–11000 BP.

Заселення території між Дніпром і Трубежем стало можливим на межі пребореалу та бореалу, доказом чого є наявність мезолітичних стоянок Загай (зимівниківська) та Вигурівщина (кудлаївська), що генетично пов'язані з різними географічними регіонами Східної Європи. Це співпадає з утворенням меандрів і стариць Десни сучасного типу, що відбулося 9,8-9,5 тисяч років BP.

Поширення мезолітичних пам'яток було можливим тільки після формування сучасної долини Дніпра, утвореної проривом Поліського озера, яке було розташоване в сучасному басейні Прип'яті в кінці плейстоцену. Зміна режиму водотоку через відступ скандинавського льодовика призвела до вивільнення великих мас алювіальних пісків і утворення заплавної формації, які стали придатними для опанування населенням доби мезоліту-неоліту.

Landscape changes in Kyiv Dnieper region on the border of Pleistocene – Holocene : archaeological evidence

One of the most important issues in the study of ecological systems is to determine the nature of the changes that occurred during the transition from the Late Pleistocene to the Holocene. Paleoecological research involves the study of interaction between the three types of environments - physical, biotic and social in different chronological epochs. Detection of continuity or discontinuity of transitional periods is possible with involving the analysis of data of several related disciplines - in this case and prehistory archaeology and paleogeography.

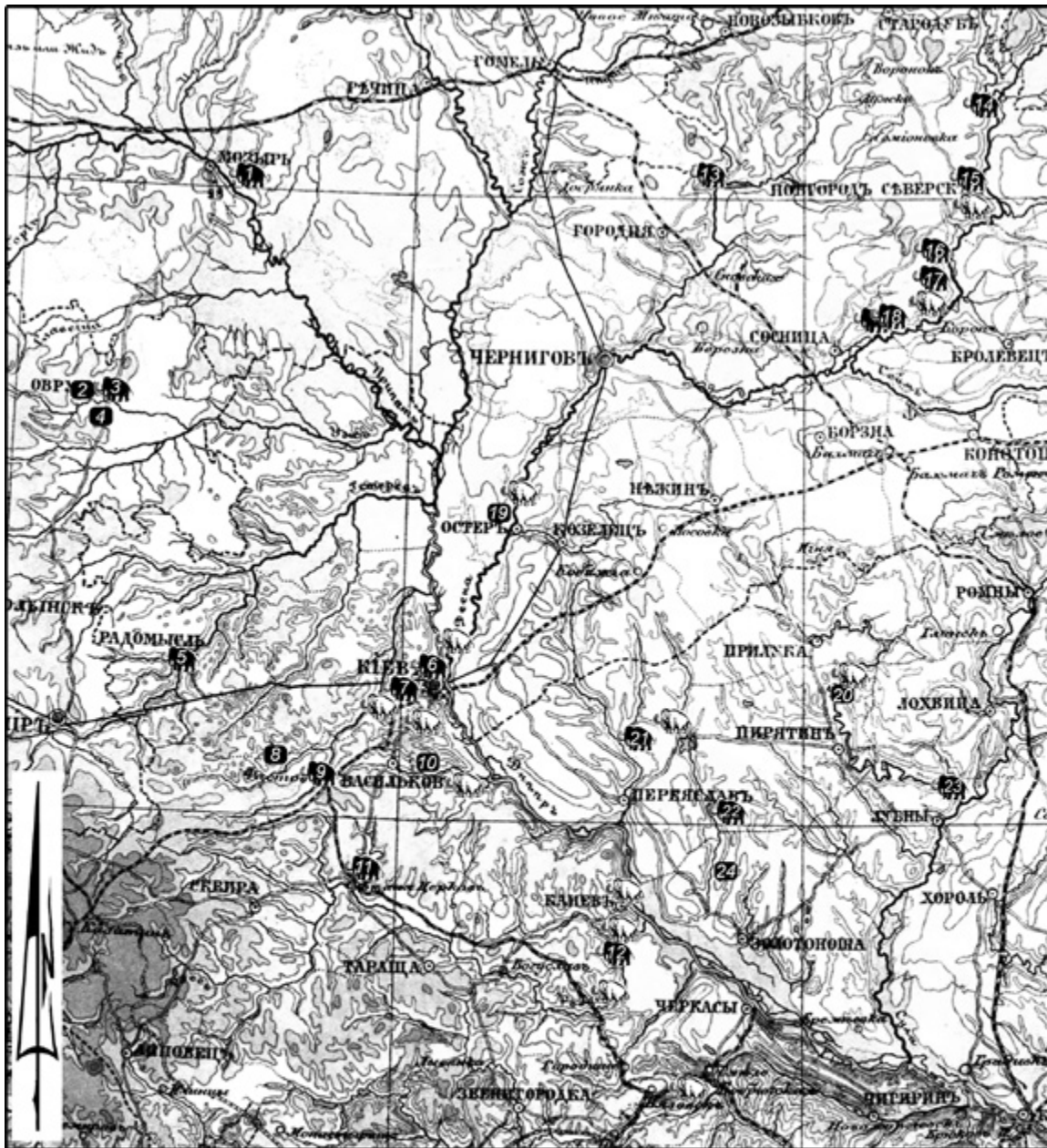
Geological data claims the presence in the Late Pleistocene of strong watercourse of Pra-Dnieper, which was filled with water from the edge of Scandinavian glacier and fed from the northern tributaries, through Zamhlay valley (Chernihiv region), partially through Desna valley, through widely developed Trubizh valley and formed a wide floodplain south to Kaniv dislocations in the place of confluence of Ros and Rosava rivers and the mouth of Tiasmyn (Paznych, 2004; 2012).

Paleontological and archeozoological data claim that the territory of the Middle Dnieper Region belongs to mammoth zone, in which mammoth played the role of the main component in a complex of herbivorous mammals and was the basic hunting object of palaeolithic groups. Sites with a prevalence of mammoth's remains in the cultural layer, including such basic camps with dwellings, built using bones of these animals, like Mezhyrich, Dobranychivka, Hintsy, Mizyn, located quite tightly in the defined region, except large areas formed by Trubizh, Dnieper and Desna valleys. The majority of these sites belong to Gravettian - 27-19 thousand years BP and Epigravettian – 18-12 thousand years BP culture traditions. Some sites are located almost on the perimeter of the defined area – on the native shore of Kiev plateau and high terraces of Desna, Trubizh and Supii. This may indicate unfitness for habitation in the land between the Dnieper and Trubizh rivers, in Late Pleistocene, or the destruction of sites of this region by natural factors.

The upper limit of mammoth-hunters culture falls on the 13 thousand years BP and is associated primarily with the disappearance of the main object of hunting. The sharp decrease of the sites on the territory of Kyiv Dnieper Region in the Final Paleolithic is recorded with the presence of only three sites with characteristic low trapeze and federmesser-type points (Velykyi Dyvlyn E, Velyka Buhayivka and Zhurivka) traditionally dated in frames 12–11 thousands B.P.

The occupation of the territory between Dnieper and Trubizh rivers was on the bound of Preboreal and Boreal, proof of which are Mesolithic sites: Zahai (Zymivnyky culture, 10100-9300 B.P.) and Vyhurivschyna (Kudlaivka culture, 9500-8300 B.P.) that genetically associated with different geographical regions of Eastern Europe. This coincides with the formation of meanders and oxbow of Desna river of a modern type that occurred 9,8-9,5 thousand years BP.

The spread of the sites in Mesolithic was possible only after the formation of the modern Dnieper River valley, formed by the breakthrough of Poliske Lake, which was located in the modern basin of Prypiat river at the end of the Pleistocene. According to L. Zalizniak this breakthrough happened in Rauniss, approx. 13,5 thousand years BP (Zalizniak, 2009, 28). Changing in regime of the river drain due to the retreat of the Scandinavian glacier has led to changes in the nature of river's meanders and release of large masses of alluvial sand, floodplain formations of which were suitable for the accommodation of Mesolithic-Neolithic population.

- - палеонтологічні знахідки мамонтової фауни / paleontological finds of mammoth remains
 - (with mammoth silhouette) - пізньопалеолітичні стоянки з мамонтовою фауною / Upper Palaeolithic sites with mammoth fauna
 - - стоянки та місцезнаходження без фауністичних решток / localities without faunistic remains
- 1 - Юровичі; 2 - Збраньки, Шоломки; 3 - Довгиничі; 4 - Вел. Дивлин; 5 - Радомишль;
 6 - Кирилівська; 7 - Караваєві Дачі, Протасів Яр; 8 - Суцанка; 9 - Фастів; 10 - Вел. Бугаївка;
 11 - Олександрія; 12 - Межиріч; 13 - Клюси; 14 - Пушкарі, Бугорок; 15 - Новгород-Сіверський;
 16 - Чулатів; 17 - Мизин; 18 - Бужанка, Оболоння; 19 - Карпилівка-Радовниця; 20 - Журавка;
 21 - Семенівка; 22 - Добраничівка; 23 - Гінці; 24 - Безпальче

Рис. 1. Пізньопалеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я.

Fig. 1. Upper Palaeolithic sites of Middle Dnieper Region: 1 - Yurovichi; 2 - Zbranky, Sholomky; 3 - Dovhynychi; 4 - Vel. Dyvlyn; 5 - Radomyshl; 6 - Kyrylivska; 7 - Karavaievi Dachi; 8 - Suschanka; 9 - Fastiv; 10 - Vel. Buhaiivka; 11 - Olexandria; 12 - Mezhyrich; 13 - Kliusy; 14 - Pushkari, Bugorok; 15 - Novhorod-Siverska; 16 - Chulativ; 17 - Mizyn; 18 - Buzhanka, Obolonnia; 19 - Karpylivka-Radovnytsia; 20 - Zhuravka; 21 - Semenivka; 22 - Dobranychivka; 23 - Hintsy; 24 - Bezpalyche.

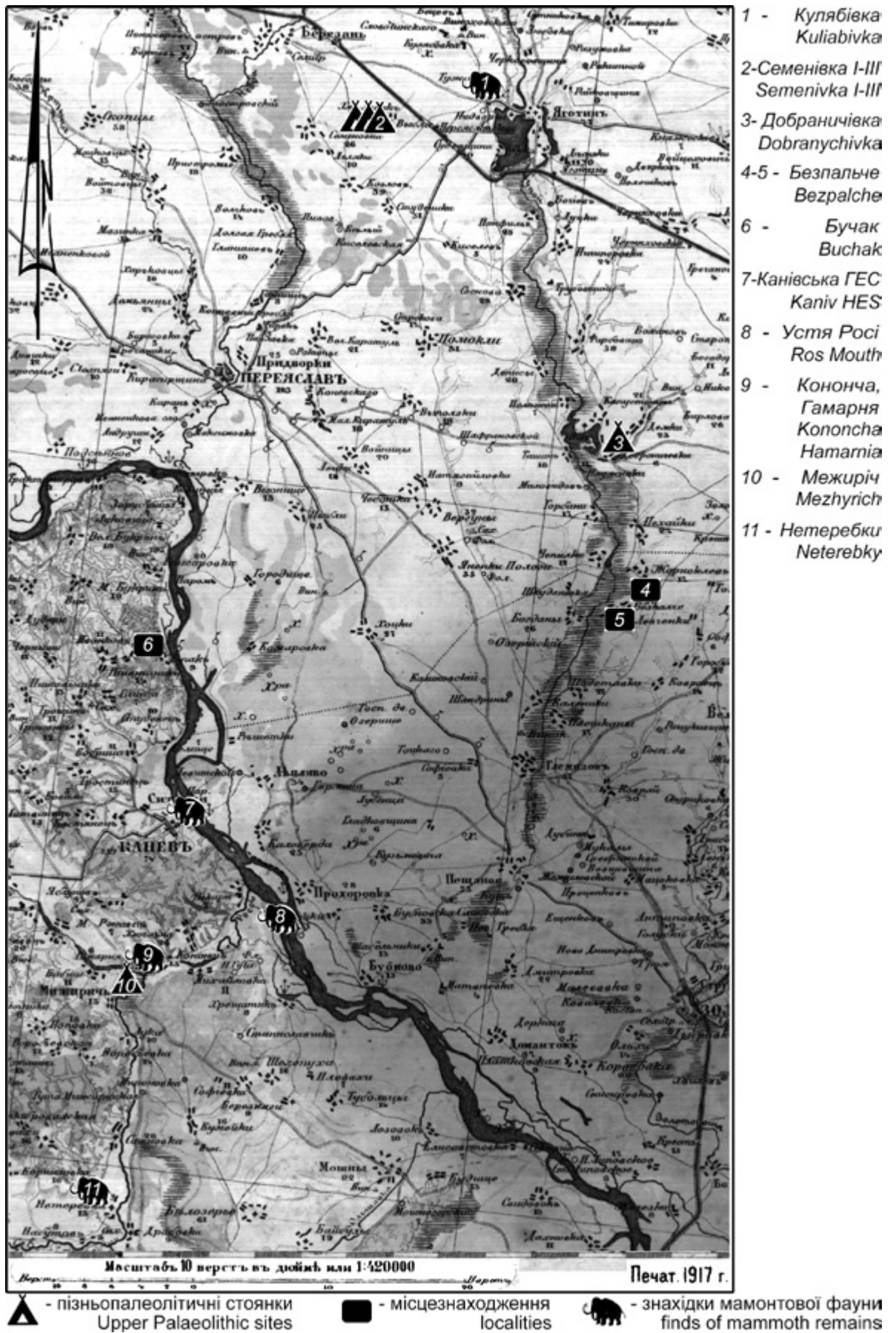

Рис. 2. Пізньоплейстоценові місцезнаходження Канівського Подніпров'я.
Fig. 2. Late Pleistocene localities of Kaniv Dnieper Region.

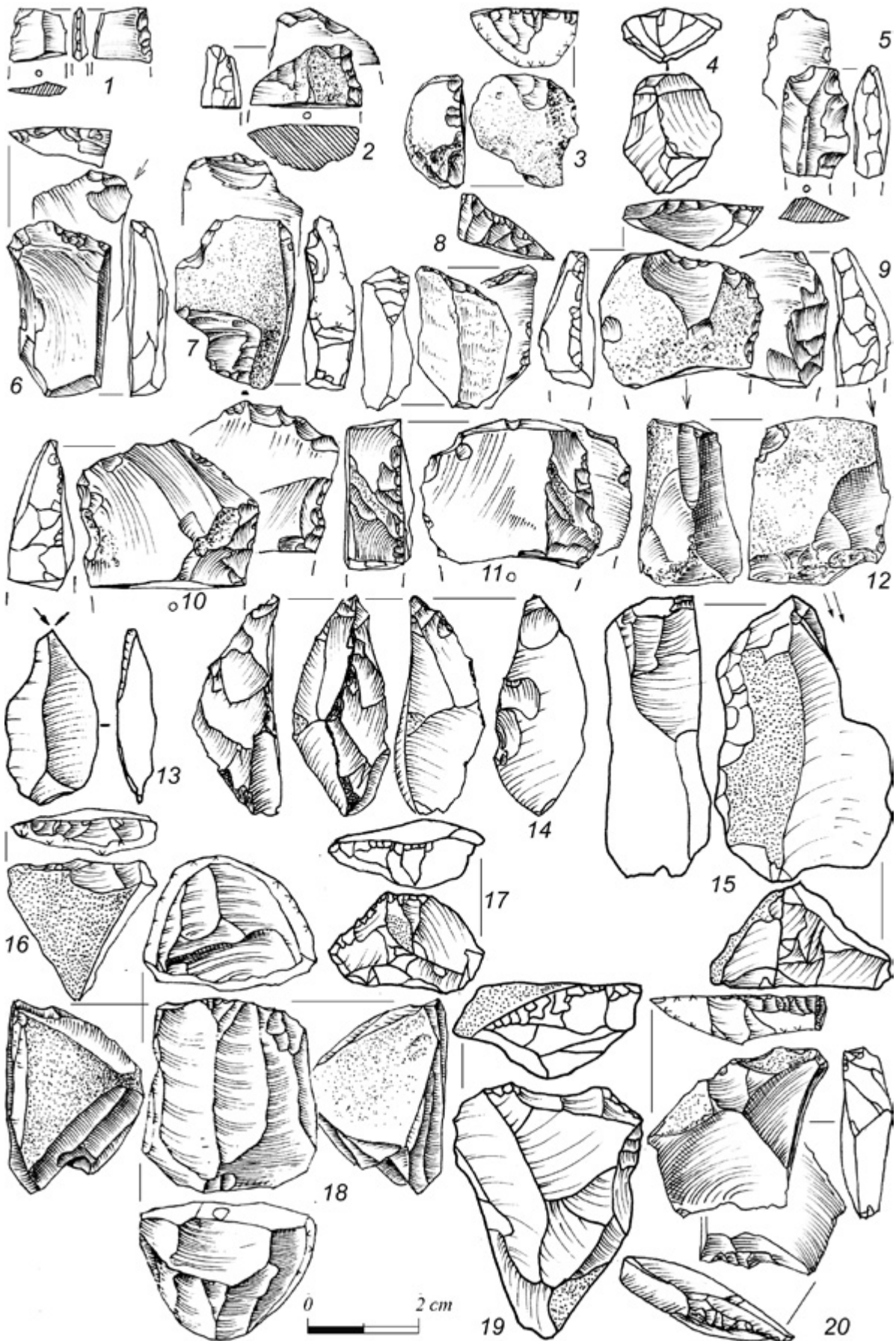

Рис. 3. Безпальче-Шлях. Крем'яний інвентар.
Fig. 3. Bezpalche-Shliakh. Lithic assemblage.

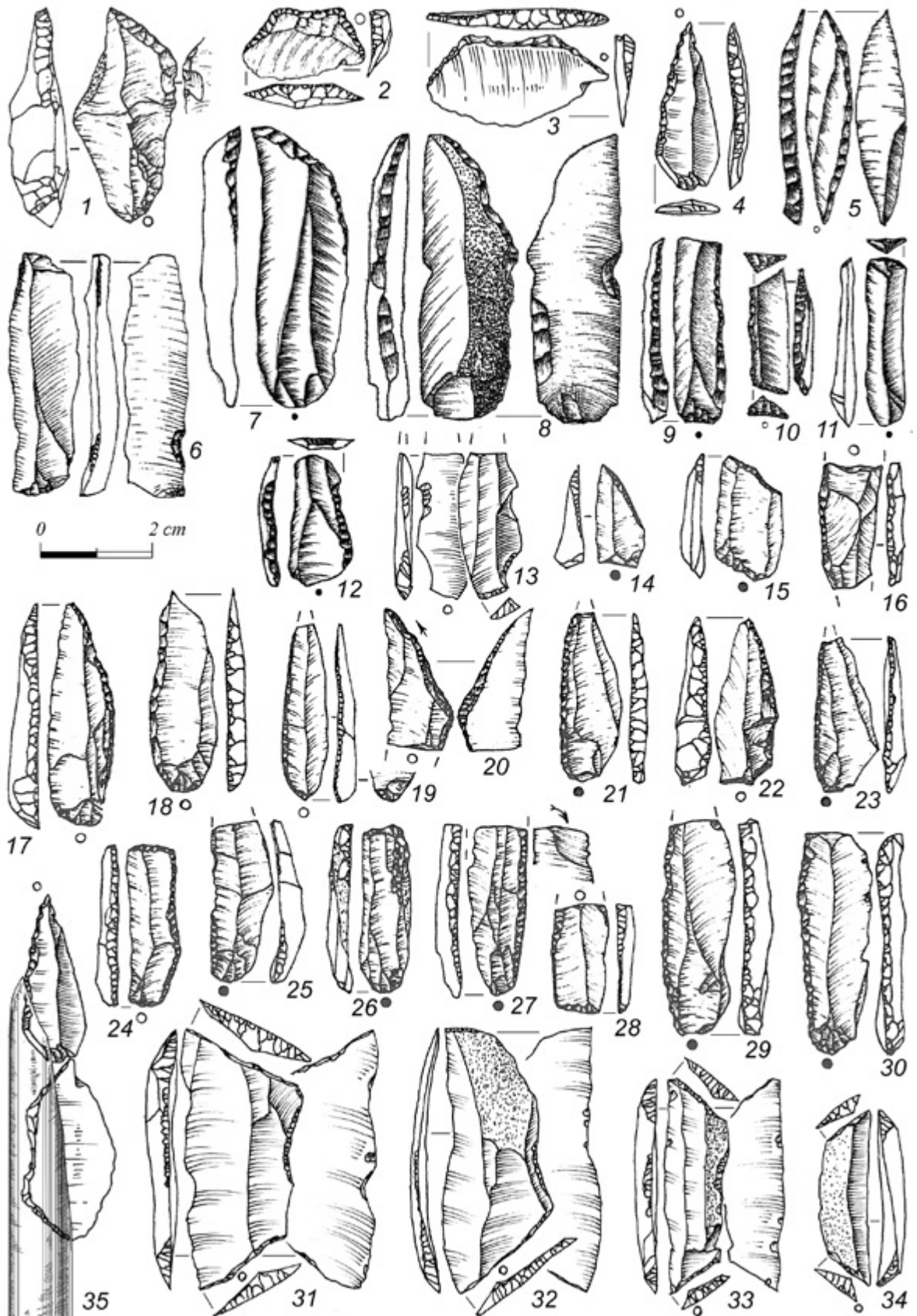

Рис. 4. Мікроінвентар фінальнопалеолітичних стоянок Подніпров'я: 1-2 – Вел. Бугаївка; 3-13 – Вел. Дивлин Е; 14-30 – Журавка; 31-34 – Осокорівка (шар 3В); 35 – реконструкція кріплення мікролітів (1-2, 14-30 – за: Нужний, 2008; 5-12 – за: Переверзєв, Хоптинець, Сорокун, 2015).

Fig. 4. Microlithic assemblage of Final Palaeolithic sites of Dnieper Region: 1-2 – Vel. Buhaivka; 3-13 – Vel. Dyvlyn E; 14-30 – Zhuravka; 31-34 – Osokorivka (layer 3V); 35 – reconstruction of fastening of microliths (1-2, 14-30 – after: Nuzhnyi, 2008; 5-12 – after: Pereverziev, Hoptynets, Sorokun, 2015).

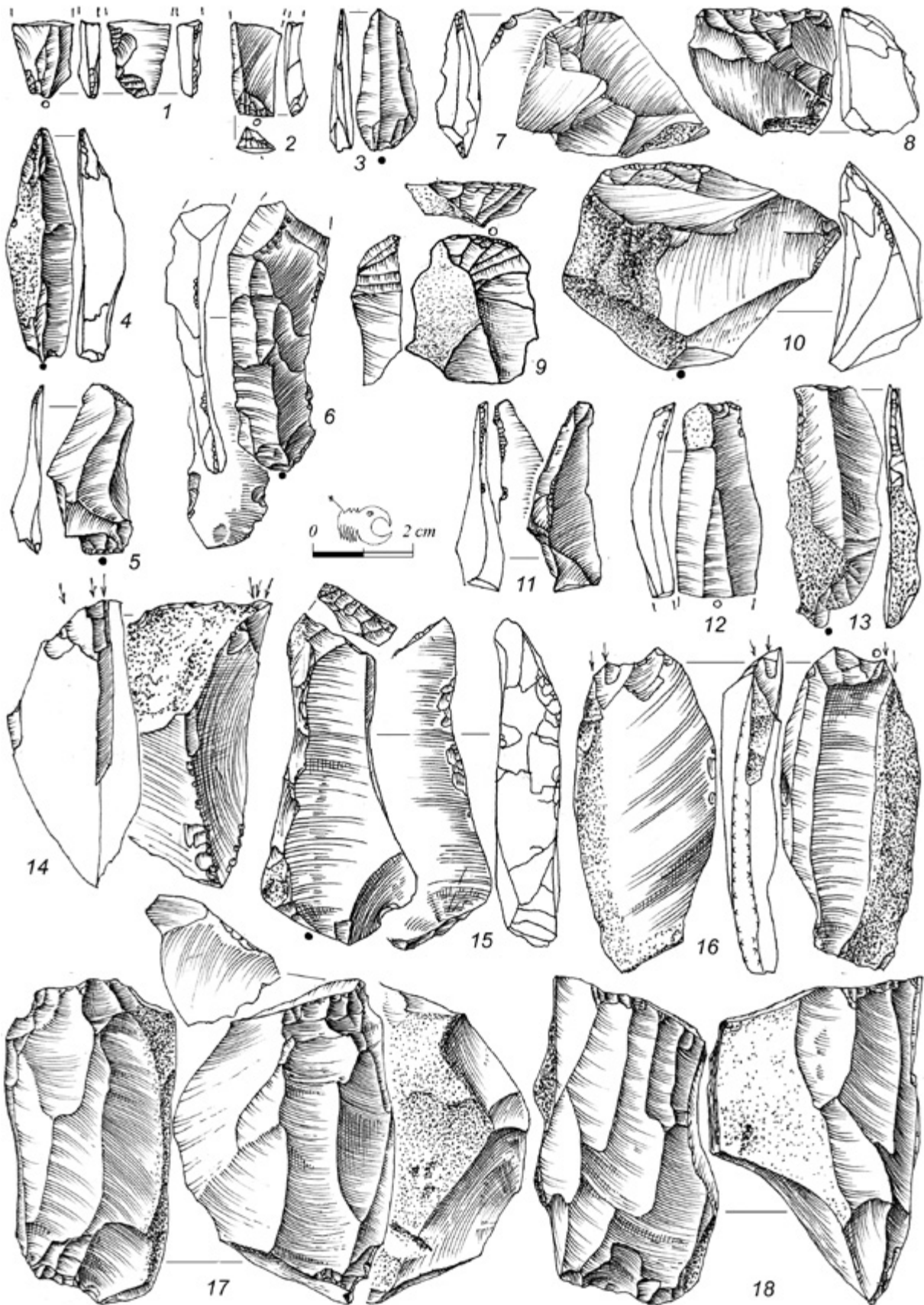

Рис. 5. Вел. Дивлин Д. Крем'яний інвентар.
Fig. 5. Velykyi Dyvlyn D. Lithic assemblage.